

determined, and they have passed a centuries-old path of development.

The study of the historical heritage on psychological and pedagogical thought, in particular, of Ancient China, makes it possible to use the accumulated experience in the modern educational process to form the value component for the young people's view of life, to revive the Ukrainians' spiritual and moral potential that defined via its paremiology.

References

1. Vasilyev, L.S., 1989. *Problemy genezisa kitajskoj mysli (formirovanie osnov mirovozreniya i mentaliteta)*. – M.: «Nauka» Glavnaya redakciya vostochnoj literatury.
2. Nikolaienko, S.M. red., 2004. *Zakonodavchi akty Ukrainy z pytan osvity stanom na 1.04.2004 r.: ofitsiine vydannia*. K.: Parlamentske vydavnytstvo.
3. Ivanchenko, V.V., 2006. *Psykhologichni osoblyvosti formuvannia dukhovnosti i tsinnisnykh oriiantatsii himnazystiv yak chynnyky vzaiemodii navchannia i vykhovannia v systemi serednoi osvity. V: Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy: tezy dopovidei 7 mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Universytet «Ukraina».
4. Lukyanov, A.E., 1989. *Stanovlenie filosofii na Vostoke (Drevnij Kitaj i Indiya): monografiya*. M.: Izd-vo UDN.
5. Frolova I.T. red., 1987. *Filosofskij slovar. 5-e izdanie*. M.: Politizdat.

УДК 378.147:37.011.3-051:62 “18”/“19”

<https://doi.org/10.32835/2223-5752.2018.16.147-152>

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ І ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Любов Павлюк,

кандидат педагогічних наук,

докторант кафедри теорії і методики технологічної освіти,

креслення і комп'ютерної графіки,

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

ORCID: 0000-0003-0607-824X

lubov-vp@ukr.net

Реферат

КЛЮЧОВІ СЛОВА:

підготовка майбутніх учителів трудового навчання, професійна освіта, трудові ресурси, народна освіта, трудове навчання, навчальні програми

Показано особливості підготовки майбутніх учителів трудового навчання в Україні у кінці XIX – XX столітті. Встановлено, що необхідність започаткування підготовки вчителів трудового навчання була зумовлена бурхливим розвитком науково-технічного прогресу у кінці XIX – на початку XX ст. Виокремлено етапи підготовки майбутніх учителів трудового навчання в Україні в зазначений період, виділено й охарактеризовано провідні тенденції, проаналізовано освітні нормативно-правові документи, що визначали пріоритети в галузі освіти. Особливу увагу приділено аналізу нормативно-правових документів, що не тільки окреслювали шляхи формування трудових ресурсів, а й регламентували результативно-цільову гуманістичну і практичну спрямованість освітнього процесу на забезпечення професійного розвитку фахівців із трудової підготовки. Розглянуто й охарактеризовано навчальні плани та програми в різні історичні етапи. Проведено історико-педагогічний аналіз підготовки вчителів України до викладання трудового навчання у загальноосвітніх закладах у 1930–1980 роках; Акцентовано увагу на 1950–1957 роках як часі інтенсивного розвитку трудової та техніко-технологічної підготовки педагогів, що відповідало соціально-економічним та політичним орієнтирам формування трудових ресурсів УРСР. Підкреслено зростаючу актуальність вивчення проблеми підготовки в Україні педагогічних кадрів для реалізації трудового навчання учнівської молоді в різні історичні періоди для сучасної педагогічної науки і практики.

Постановка проблеми. Нова українська школа, як ключова шкільна реформа Міністерства освіти і науки України, що передбачила виокремлення професійного напрямку підготовки учнівської молоді в старших класах, актуалізує інтерес вітчизняних науковців до історії підготовки вчителів трудового навчання в Україні в різні історичні періоди.

Аналіз останніх досліджень. На значимість і необхідність теоретико-методичної підготовки вчителів трудового навчання (технології) неодноразово у своїх працях вказували відомі вчені: П. Агутов, В. Казакевич, О. Коберник, В. Поляков, В. Сидоренко, В. Симоненко, В. Стещенко, М. Пригодій, Г. Терещук, Д. Тхоржевський та інші. У створення відповідних навчальних планів свій внесок зробили В. Гусєєв (1988, с. 121), В. Помагайба (1963, с. 45), М. Скаткін (1950, с. 10), С. Шаповаленко (1952, с. 8). Водночас актуальними залишаються питання, пов'язані з вивченням особливостей становлення в Україні професійної підготовки вчителів праці.

Метою статті є ретроспективний аналіз особливостей підготовки вчителів трудового навчання в закладах освіти України у кінці XIX – XX столітті.

Виклад основного матеріалу. Введення у 1866 році в школах уроків ручної праці зумовлене бурхливим розвитком у промислово розвинених країнах світу машинної індустрії та технології виробництва. Державні та освітні діячі вже тоді усвідомили, що професійна підготовка молоді до виробничої діяльності повинна починатися з початкової школи. Її реалізації сприяли вчительські семінарії (Фінляндія, Швеція, Німеччина, США), народні вчительські школи (Франція), учительські коледжі (Великобританія) та інші заклади освіти. Навчальні плани викладачі могли складати самостійно, враховуючи досягнення нових наук.

Відомо, що перший методичний посібник із ручної праці був виданий в Україні у 1889 році. Його автором був В. Г. Фармаковський, відомий діяч освіти, педагог, фахівець із трудового навчання. Його методика базувалася на ідеях шведського педагога О. Саломона і призначалася для використання в початкових і середніх школах. Причому автор диференційовано підходив до визначення змісту й методів застосування ручної праці в різних типах шкіл, пропонував розвивати творчі здібності учнів та винахідництво.

Помітне місце в громадсько-політичному житті, в розвитку освіти другої половини XIX – на початку XX ст. посідали земства – органи місцевого самоврядування, створені в 1864 р. Вони відігравали значну роль і в розвитку освіти, зокрема – трудового навчання, впровадження ручної праці в школах та їх методичному забезпеченні. За оцінками сучасників, саме земства були найбільш зацікавленими в поширенні навчання з ручної праці: земські органи відкривали майстерні при школах, допомагали в їх оснащенні, асигнували

кошти на трудове навчання. Земства дбали про навчання ремеслам, які задовольняли б потреби господарства, готували кваліфікованих робітників, а також спонукали до розвитку кустарно-художніх промислів.

Варто визнати, що починаючи з 1918 року, становленню трудового виховання підростаючого покоління радянська влада надавала особливого значення. Зокрема, було прийнято положення «Про єдину трудову школу РРФСР» та «Декларацію про єдину трудову школу», що сприяло закладенню основ єдиної трудової політехнічної школи. Завдання такої школи полягало в тому, щоб підготувати якнайбільше кваліфікованих та ідеологічно загартованих робітників для відбудови країни після громадянської війни та побудови нового соціального устрою. Для здійснення трудового навчання й виховання в цих школах потрібні були вчителі, підготовлені професійно та ідеологічно. Відомо, що в Україні на той час вищу педагогічну освіту мали 5% учителів, а середню спеціальну – 29%. Саме ж трудове навчання здійснювалося здебільшого у примітивних столярних, пошивних, палітурних майстернях та в процесі екскурсій на виробництво (Стещенко, 2004, с. 152).

У навчальних програмах початку 30-х рр. ще можна простежити й інший напрям політехнізації – загальну політехнічну спрямованість змісту загальноосвітніх предметів. Так, програма з фізики для 7 класу за 1933 р. була перевантажена відомостями про технічне застосування фізичних законів і певною мірою співвідносилася з програмою з політехнічного навчання. Наприклад, при вивченні теми «Електрика» у 7 класі передбачалися, залежно від конкретних умов, екскурсії в електричні майстерні, електрозварювальний цех, на електростанцію, телеграф, телефонну станцію тощо (Програми середньої школи, 1933, с. 12). Програмою з математики при вивченні теми «Найпростіші виміри» у п'ятому класі передбачалась екскурсія в механічні майстерні чи на завод.

У програмах навчальних предметів основ наук на початку 30-х рр. можна простежити пошуки підходів до структурування навчального матеріалу. Так, у 1933 р. побудову змісту шкільної хімічної освіти було повністю переглянуто. За основу структурування було взято природну систему елементів і порядок розподілу матеріалу за роками навчання. Основним завданням курсу було забезпечити систему знань, потрібних для розуміння основних проблем (Програми

середньої школи, 1932, с. 8). У новій програмі значна кількість часу відводилася не на проекти, а на екскурсії та спостереження. Однак основу змісту, як і в попередній програмі, склали відомості технологічного характеру (Програми середньої школи, 1933, с. 14).

До середини 1930-х рр. провідним принципом побудови навчальних програм був принцип поєднання навчання з продуктивною працею. На його основі склалися програми з усіх загальноосвітніх дисциплін, готувалися підручники та навчальні посібники. Проте перший досвід побудови стабільних програм трудового політехнічного навчання середньої семирічної школи виявився невдалим. Через відсутність узгодженості з програмами інших загальноосвітніх дисциплін (з хімії, фізики, географії, біології) вперше введена в Україні програма з трудового політехнічного навчання (1932) виявилася надзвичайно складною для реалізації.

Починаючи з 1931/1932 навчального року, на підготовку вчителів праці в педагогічних інститутах звертається особлива увага: у вищих навчальних закладах було запроваджено принципово нові навчальні плани. Вони відзначалися збільшенням кількості годин на технічні та педагогічні дисципліни, виділенням групи політехнічних дисциплін і збільшенням часу на практичну підготовку в майстернях та лабораторіях. Політехнічні дисципліни охоплювали такі курси: організація та раціоналізація виробництва, історія техніки, машинознавство з основами графіки, електротехніка та електрифікація СРСР, технологія матеріалів, економіка (Гусев, 1988, с. 38).

Тривалий час була актуальною проблема обґрунтування змісту та вибору шляхів і методів переходу до загальної середньої політехнічної освіти. Так, у педагогічній періодиці середини та другої половини 50-х рр. ХХ століття виникла дискусія щодо переліку основних галузей виробництва, на які варто було орієнтуватися в процесі формування змісту політехнічної освіти (Помагайба, 1963, с. 44; Скаткин, 1950, с. 8; Шаповаленко, 1952, с. 9). Процеси політехнізації школи, що відбувалися за відсутності теоретичного обґрунтування та продуманої системи реформування, призвели до зростання обсягу змісту освіти в 1956/58 н. р. шляхом простого вилучення одних та розширення змісту інших навчальних предметів. У 1957/58 н. р. практично всі школи в Україні перейшли на нові

навчальні плани, згідно з якими передбачалася підготовка учнів старших класів до праці на підприємствах та в колгоспах.

Видатні педагоги досліджуваного періоду виділяли низку підходів до визначення змісту політехнічної освіти. Наприклад, С. Шаповаленко, вважав за необхідне виходити з аналізу потреб чотирьох провідних галузей народного господарства: енергетичної, хімічної, сільськогосподарської та механічної. Це повинно було дати учням інформацію про основи індустрії взагалі – тобто знання з енергетики, біології, техніки (знарядь праці) та організації промислового виробництва» (Шаповаленко, 1952, с. 12). Таким чином, у навчальному плані 1957/58 н. р., з якого були вилучені логіка, психологія і каліграфія (сумарно 8 год. на тиждень), з'явилися праця і практичні заняття, практикуми з електротехніки, агрохімії тощо (сумарно 18 год. на тиждень). Новий навчальний план вносив деякі зміни в порядок проходження та систему побудови окремих навчальних предметів (рідної мови, конституції, географії, біології, іноземних мов). Найбільш принциповою зміною стало введення уроків праці в 1–4 класах, практичних занять у майстернях та на дослідних ділянках у 5–7 класах і практикумів з машинознавства, електротехніки та сільського господарства у 8–10 класах. Передбачалася підготовка учнів старших класів до праці на підприємствах та в колгоспах. Так, на виробниче навчання у 8–10-х класах відводилося 6 год. на тиждень (2 год. теорії і 4 год. практики). Літня виробнича практика на базі промислового чи сільськогосподарського підприємства становила: у 8-х класах – 100 год.; 9-х – 150 годин (Учебные планы школ системы Министерства просвещения УССР на 1957/58 учебный год, 1957, с. 38).

Відповідно, у педагогічній періодиці розглядалися такі теоретичні питання: що потрібно розуміти під основами наук; чим керуватися при відборі знань навчальних предметів зі змісту сучасної науки; якими знаннями найважливіших галузей виробництва і як озброювати учнів; які трудові та політехнічні навички формувати в них у процесі навчання; як пов'язувати навчання з продуктивною працею (Маркушевич, 1961, с. 29; Мозонсон, 1961, с. 31; Народицький, 1959, с. 42). Ця тенденція набула загальнодержавного значення. Вона чітко проявилася і в програмах середньої школи 1961/1962 н. р. Наприклад, у курсі фізики передбачалося вивчення таких питань, як: фізика атома, ультразвук, напівпровідники, фізичні властивості пластмас і їх використання

в техніці тощо (Программы средней школы на 1959/1960 уч. г. 1959, с. 118).

Активно працювали над реформуванням змісту шкільної освіти і українські науковці. Так, співробітники Українського науково-дослідного інституту педагогіки розробили принципи побудови навчальних планів і програм з виробничого навчання сільськогосподарського профілю, що були покладені в основу директивних документів на 1960/1961 н. р. Відповідно до цих документів, у 9–11-х класах загальноосвітніх шкіл на суспільно-корисну працю та виробниче навчання відводилася майже третина навчального часу. Вже в 9-х класах планувалося дати учням початкову професійну підготовку, щоб наступні два роки вони її вдосконалювали, працюючи по кілька годин на тиждень на промислових та сільськогосподарських підприємствах.

На початку 70-х рр. в Україні активізувалося питання підготовки фахівців із трудової підготовки, зокрема, затвердження постанови колегії Міністерства освіти УРСР від 15 жовтня 1969 року «Про затвердження заходів по дальшому поліпшенню роботи з професійної орієнтації та трудового виховання учнів у загальноосвітніх школах УРСР», оновлення змісту, вдосконалення форм і методів роботи з педагогами в педучилищах, педвузах і в системі післядипломної освіти. Учителів трудового навчання у школах не вистачало, а тому в руслі вирішення цієї проблеми, Міністерство вищої освіти і середньої спеціальної освіти СРСР ухвалило рішення: передбачити в річних і перспективних планах прийом студентів на денні, вечірні й заочні педагогічні навчальні заклади у відповідності до потреби шкіл у вчителів на 1966–1970 рр. та забезпечити підготовку вчителів праці й виробничого навчання в педагогічних, технічних і сільськогосподарських вишах країни. Ще одним кроком стало звернення Міністерства освіти УСРС за дозволом до Міністерства освіти СРСР щодо започаткування в Дрогобицькому, Криворізькому, Слов'янському, Херсонському й Чернігівському педінститутах підготовки вчителів зі спеціальності № 2120 – «Загальнотехнічні дисципліни і фізика». В архівних документах є інформація про те, що в зазначених вишах велася підготовка вчителів зі спеціальності 2105 «Фізика і загальнотехнічні дисципліни»; була відповідна матеріальна база та досвід підготовки вчителів трудового навчання (Центральний державний архів вищих органів України та управління

України, 1969, арк.20).

З 1970 року вводиться новий навчальний план зі спеціальності 2120 «Загальнотехнічні дисципліни і праця з додатковою спеціалізацією». Серед дисциплін були, наприклад, такі: «Основи взаємозамінності і технічні вимірювання», «Основи технічної етики і художнього конструювання», «Електротехніка з основами промислової електроніки» (146 год.), «Радіотехніка» (140 год.). Про розширення бази підготовки та кількісного набору на дану спеціальність також свідчать архівні документи (Центральний державний архів вищих органів України та управління України, 1969).

Таким чином, затвердження МВССО СРСР 25 лютого 1972 року спеціальності № 2120 – «Загальнотехнічні дисципліни і праця» зумовило те, що поступово по всій Україні при педінститутах стали відкриватися загальнотехнічні факультети. З 1972/1973 навчального року було введено новий навчальний план зі спеціалізацією за напрямом «технічне креслення і конструювання» для студентів перших курсів спеціальності «загальнотехнічні дисципліни і праця». Цього навчального року для студентів другого та третього курсів було введено перехідні навчальні плани.

Названі зміни, безумовно, ставили перед викладачами й нові орієнтири щодо формування освітньої складової фахівців із трудової підготовки, зокрема, при викладанні нових дисциплін професійно-орієнтованого циклу: «Теоретична механіка», «Нарисна геометрія і креслення», «Практикум в навчальних майстернях», «Основи взаємозамінності і технічні вимірювання», «Методика викладання трудового навчання», «Методика викладання креслення», «Загальна електротехніка», «Машинознавство: опір матеріалів», «Машинознавство: теорія механізмів і машин», «Машинознавство: гідравліка і гідравлічні машини» та ін. (Центральний державний архів вищих органів України та управління України, 1968, арк. 20).

У листопаді 1976 року в прийнятій постанові «Про заходи з подальшого покращення трудового навчання, виховання та профорієнтації учнів загальноосвітніх шкіл» актуалізувалися питання трудового виховання молоді, її профорієнтації та розвитку педагогічної культури вчителів. Реформа була націлена на фахівців із трудової підготовки, особливо на майстрів виробничого навчання міжшкільних навчально-виробничих комбінатів,

яких не вистачало найбільше.

Так, академік С. Батишев (1977, с. 8) зауважував, що у справі покращення профорієнтаційної роботи зі шкільною молоддю необхідно: ввести в навчальні плани педінститутів спеціальний курс із професійної орієнтації; переглянути програми загальних курсів (педагогіки, психології, шкільної гігієни, а також соціально-економічних дисциплін) в аспекті підготовки вчителів до профорієнтаційної роботи, звернувши особливу увагу на питання трудових відносин, трудового права, підготовки молоді до вибору життєвого (професійного) шляху відповідно до потреб суспільства; видати необхідні доповнення до існуючих методик викладання в усіх класах середньої школи; організувати спеціальний курс лекцій і семінарів у інститутах підвищення кваліфікації вчителів для здійснення допомоги з профорієнтації; передбачити розробку курсу

методики складання професіограм, принципів і методів профорієнтації в школі

Висновки. Упродовж усього досліджуваного періоду зміст професійної підготовки майбутніх учителів трудового навчання постійно вдосконалювався. Однак у цей період не вдалося створити цілісну концепцію побудови науково-обґрунтованого змісту професійної підготовки майбутніх учителів трудового навчання. Не було також чітко визначено його мету і структуру. На основі аналізу історичного досвіду організації в Україні професійної підготовки майбутніх педагогів трудового навчання в подальших дослідженнях планується розробити сучасну Концепцію підготовки учителів трудового навчання та технологій з урахуванням основних положень Концепції розвитку педагогічної освіти в Україні, Концепції профільної старшої школи та Концепції нової української школи.

Література

1. Батишев, С. 1977. Профорієнтація учасників – важливіша соціальна проблема. *Школа и производство*, 7, с. 7-11.
2. Гусев, В., 1988. *Совершенствовани есодержания политехнической підготовки учителей труда в пединституте*. Київ: Вища школа.
3. Маркушевич, А., 1961. Содержание образования в средней школе. *Советская педагогика*, 11, с. 28-33.
4. Мозонсон, Э., 1961. Содержание образования в средней школе. *Советская педагогика*, 10, с. 30-39.
5. Народицький, О., 1959. Деякі питання політехнізму у курсі математики восьмирічної школи. *Радянська школа*, 11, с. 41-49.
6. Помагайба В., 1963. Проблема законов, принципів и правил обучения. *Народное образование*, 8, с. 43-46.
7. Програми середньої школи, 1933. *Фізика*. 5–7 рр. (I концентр). Харків: Радянська школа.
8. Програми середньої школи, 1932. *Хімія*. Харків: Радянська школа.
9. Програми середньої школи, 1933. *1. Хімія неорганічна*. 2. *Хімія органічна*. Харків: Радянська школа.
10. *Программы средней школы на 1959/1960 уч. г.*, 1959. Москва: Учпедгиз.
11. Скаткин, М. 1950. О принципах обучения в советской школе. *Советская педагогика*, 1, с. 5-12.
12. Стешенко, В. 2004. *Теоретико-методичні засади фахової підготовки майбутнього вчителя трудового навчання в умовах ступеневої освіти*. Слов'янськ: СДПУ.
13. *Учебные планы школ системы Министерства просвещения УССР на 1957/58 учебный год*, 1957. Київ: Радянська школа.
14. Центральний державний архів вищих органів України та управління України, м. Київ, 1969. Ф. 166 *Документи міжвідомчих установ*, оп. 15, спр. 6964.
15. Центральний державний архів вищих органів України та управління України, м. Київ, 1969. Ф. 166 *Документиміжвідомчихустанов*, оп. 15, спр. 6977.
16. Шаповаленко, С., 1952. О политехническом обучении в средней общеобразовательной школе. *Советская педагогика*, 11, с. 7-15.

Abstract

KEY WORDS:

future handicraft teachers training, vocational education, labourforce recourses, popular education, labour and professional training, training programs

Handicraft teachers training in Ukraine: history-pedagogical aspect

Liubov Pavliuk,

*PhD in Pedagogy, postdoctoral student
Department of methodology theory for*

*technological education, technical drawing and computer-generated graphics
National Pedagogical Dragomanov University*

The special aspects of future handicraft teachers training in Ukraine in the end of the XIX-XX centuries are shown. It was established that the need for beginning handicraft teachers training was attributed to rapid development of scientific and technological progress in the late XIX-early XX century. The stages of future handicraft teachers training in Ukraine during the specified period are outlined, leading tendencies are highlighted and characterized, educational legislation and normative documents determining the priorities of education field were analyzed. The special attention was paid to legislation and normative documents analysis, the ones not only determining labourforce recourses formation ways but also regulating the results-aimed humanistic and practical orientation of educational process to ensure handicraft specialists professional development. The curricula and programs are considered and described in different historical stages. Historical and pedagogical analysis of teachers training of Ukraine for teaching labour in general educational institutions in 1930-1980 was conducted. The attention was paid to 1950-1957 as a time of intensive development of handicraft teachers technical and technological training aligned with socio-economic and political orientations of labourforce recourses formation in the USSR. It emphasizes the growing relevance on studying the problem of handicraft teachers training in Ukraine for implementing vocational training for young students in various historical periods of modern pedagogical science and practice.

References

1. Batishev, S. 1977. Proforientatsiya uchashihhsya – vazhneyshaya sotsialnaya problema. [Vocational guidance of students – the most important social problem]. *Shkola i proizvodstvo*, 7, s. 7-11 [in Russian].
2. Gusev, V. 1988. *Sovershenstvovanie sodержaniya politekhnicheskoy podgotovki uchitelej truda v pedinstitute*. [Improving the content of the polytechnic training of teachers of labor in the teacher' scollege] Kiev: Vysha chashkola [in Russian].
3. Markushevich, A., 1961. Soderzhanie obrazovaniya v srednej shkole. [The content of education in high school]. *Sovetskaya pedagogika*, 11, s. 28-33[in Russian].
4. Mozonson, E., 1961. Soderzhanie obrazovaniya v srednej shkole. [The content of education in high school]. *Sovetskaya pedagogika*, 10, s. 30-39 [in Russian].
5. Narodtyskiy, O., 1959. Deiaki pytannia politekhnizmu u kursi matematyky vosmyrichnoi shkoly. [Some questions of polytechnics in the course of mathematics eight-years school]. *Radianska shkola*, 11, s. 41-49 [in Russian].
6. Pomagajba V., 1963. Problema zakonov, principov i pravil obucheniya. [The problem of laws, principles and rules of education]. *Naodnoe obrazovanie*, 8, s. 43-46 [in Russian].
7. Prohramy serednoi shkoly, 1933. [High school programs]. *Fizyka. 5 – 7 rr. (I kontsentr)*. Kharkiv: Radianska shkola [in Russian].
8. Prohramy serednoi shkoly, 1932. [High school programs]. *Khimiia*. Kharkiv: Radianska shkola [in Russian].
9. Prohramy serednoi shkoly, 1933. [High school programs]. 1. *Khimiia neorhanichna*. 2. *Khimiia orhanichna*. Kharkiv: Radianskashkola [in Russian].
10. *Programmy srednej shkoly na 1959/1960 uch. g.* [Programs of high school for 1959/1960 uch. year], 1959. Moskva: Uchpedgiz [in Russian].
11. Skatkin, M., 1950. O principah obucheniya v sovetsoj shkole. [About the principles of education in the Soviets school], *Sovetskaya pedagogika*, 1, s. 5-12 [in Russian].
12. Steshenko, V., 2004. *Teoretyko-metodychni zasady fakhovoi pidhotovky maibutnoho vchytelia trudovoho navchannia v umovakh stupenevoi osvity*. [Theoretical and methodical principles of professional training of the future teacher of laboreducation in conditions of graduate education]. Sloviansk. SDPU [in Ukrainian].
13. *Uchebnye plany shkol sistemy Ministerstva prosveshcheniya USSR na 1957/58 uchebnyj god*, 1957. [The curricula of schools of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR for the 1957/58 school year]. Kiiv: *Radianska shkola* [in Russian].
14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv Ukrainy ta upravlinnia Ukrainy, m. Kyiv. 1969. F. 166. *Dokumenty mizhvidomchychk ustanov* [Documents of interdepartmental agencies], op. 15. Sp. 6964 [in Ukrainian].
15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv Ukrainy ta upravlinnia Ukrainy, m. Kyiv. (1969). F. 166. *Dokumenty mizhvidomchychk ustanov* [Documents of interdepartmental agencies], op. 15, spr. 6977 [in Ukrainian].
16. Shapovalenko, S., 1952. *O politekhnicheskomo obuchenii v srednej obshcheobrazovatelnoj shkole*. [About polytechnic education in secondary school]. *Sovetskaya pedagogika*, 11, s. 7-15 [in Russian].